

Павло Михед

**Микола Гоголь і Велика польська еміграція
(проблеми вивчення)***

Дещо дивна ситуація склалася в гоголезнавстві у вивченні тем «Гоголь і Польща», «Гоголь і польська література». Інакше важко кваліфікувати такий стан речей, при якому документована величезна кількість фактів, – особисті знайомства Гоголя з художньою і духовною елітою Польщі, лектура польських авторів, нарешті, зображення поляків в його творах, відвідини Польщі, але при цьому відсутність скільки-небудь ґрунтовних досліджень в Росії, Польщі або в Україні, які ставили б своїм завданням системне осмислення цього масштабного питання літературознавства і навіть більш того – гуманітарної проблеми.

Можна лише припустити, що причиною, якоюсь мірою, стало якраз зображення поляків в «Тарасі Бульбі». Думаю, що це, з одного боку, дещо відштовхнуло польських дослідників, а з іншою – сприяло нівеляції або навіть приниженню багатьох фактів контактів і творчих зв'язків Гоголя з польськими поетами, письменниками, релігійними діячами. Гоголь ніби сам заблокував цю сферу знання про нього, приховуючи від зовнішнього світу розуміння всієї складності його власних духовних і художніх шукань. Не стану гадати, свідомо він це зробив чи ні. Як і багато що у Гоголя залишається таємницею, а “польський епізод” – лише складова ще однієї інтригуючої загадки його творчості.

Завдання цієї статті полягає в тому, щоб вказати на ці дещо завуальовані зв'язки і спробувати означити питання, пов'язані з темою “Гоголь і Польща”. В цій статті я спробую вичленувати окремі аспекти і сформулювати деякі актуальні з погляду синхронного підходу напрямки вивчення цієї великої теми: Гоголь і польська еміграція 30-40-х рр. ХІХ століття.

Велика польська еміграція (під такою назвою вона увійшла до історії) утворилася в Західній Європі і, головним чином, у Франції після невдалого листопадового повстання 1830 року, цієї яскравої

---

* Стаття написана за підтримки Каси ім. Юзефа М'яновського (Польща).

сторінки польської історії, польського національного духу. Її високий пафос і дух жертвовності, месіанізм, беззавітна любов і вірність зганыбленій Батьківщині сталі тим етичним і людським капіталом, який був і залишається джерелом високих устремлінь поляків. Разом з тим, життя еміграції було далеко не безхмарним, не дивлячись на єдність бороненого ідеалу – вільної і незалежної Польщі. І не могло бути інакше. Близько 6-7 тисяч польського воїнства опинилися після поразки в Парижі. Найчастіше – це були молоді люди з шляхетських сімей, що прийшли з полів битв, багато хто з яких був поранений, і всі, без виключення, пережили приниження поразкою і безсиллям змінити існуючий стан речей. А далеко не благочестивий Париж не дуже-то і сприяв цим устремлінням. Швидше навпаки – спокушав і підштовхував до пошуку утіхи і забуття.

Залишившись без засобів існування в чужій країні, в чужому суспільстві, де з побоюванням поглядали на імпульсивних поляків, що вимагали від французьких властей військового втручання, мріючи про те, щоб в авангарді створеного французами корпусу звільнити вітчизну. Один з свідків і істориків еміграції В. Велогловский писав: «Ця думка рано вранці будила кожного емігранта, супроводжувала його цілий день, з нею він засинав, вона йому бачилася уві сні, і в смертну хвилину вона замерзала у нього на вустах, щоб після пробудження у вічності перше прохання у Господа було про Польщу» [1].

Французький уряд прагнув знайти вихід та не придумав нічого кращого, як відправляти радикально налаштованих емігрантів у французьку провінцію. Там побували, до слова, і І. Кайсевич, і П. Семененко, про яких мова попереду. Еліта еміграції розуміла, що необхідна внутрішня організація, яка змогла б хоч якось вплинути на земляцтво. Серед лідерів еміграції досить швидко на перші ролі висунувся Адам Міцкевич, що став на той час поетичною величиною європейського масштабу.

Саме Міцкевич був ініціатором та натхненником різних товариств і організацій, періодичних видань і дороговказних книг для нації («Книги народу польського»), що так чи інакше впливали на життя еміграції. Об'єднати еміграцію, наповнити вищим смислом її життя і роботу, допомогти вибитим зі звичної життєвої колії людям знайти себе, освятити їх діяльність високою релігійною ідеєю – такою в найзагальніших рисах була мета Міцкевича. Саме в цей період напруженої боротьби за збереження духовної і етичної цілісності еміграції і з'являється в Парижі Гоголь, саме в цей період він зустрічається з представниками її еліти.

Багато емігрантів згадують, що Міцкевич постійно говорив про необхідність створення товариства. І першим таким співтовариством став «Союз братів об'єднаних», організований 19 грудня 1834. Це була невелика елітарна група інтелектуалів, в якій, проте, була відсутня загальнонаціональна ідея, якою з часом стала ідея християнська, ідея Костьолу. Шлях самого Міцкевича до цієї ідеї була далеко не простим, і він добре висвітлений польським літературознавством. Більшість дослідників сходиться на думці, що до Парижа Міцкевич приїхав глибоко віруючою людиною, а остаточне звернення до віри відбулося під час його перебування напередодні повстання в Римі. Відомий дослідник «Суспільства Воскресіння Господнього» П. Смоликовський пише: «Справу відродження релігійності серед емігрантів підняв Міцкевич. Був він віруючим католиком... Не належав ні до однієї з партій, сварки і суперечності в емігрантському середовищі приймав близько до серця» [2].

Саме християнська ідея в її католицькому варіанті стала дорогоказом для ідеології польської еміграції, і Міцкевич був серед її творців. Польський месіанізм – одне з наймогутніших творінь Міцкевича і його попередників, мабуть, не менш значне навіть порівняно з його поезією, хоча відділити їх один від одного – заняття малопродуктивне. «Союз братів» вже тому став віхою в розвитку польської еміграції, що саме в її середовищі народилася думка про об'єднання релігійної і політичної ідей. Прославити роль Костьолу, зробити його основою політичних справ і своєрідної історіософії – такою бачилася платформа «Домека Яньського», що став ядром формування ордена ресурекціоністів, лідери якого і вели в Римі весною і влітку 1838 року діалоги з Гоголем.

Більшість дослідників, які писали про римський період життя і творчості Гоголя, не обходять увагою і епізод близького, тривалого декілька місяців, спілкування письменника з польськими емігрантами, членами «Товариства Воскресіння Господнього» Петром Семененком і Ієронімом Кайсевичем, що обживали Столицю Апостолів після участі в польському повстанні 1830-31 рр. і важких років еміграції у Франції. Як правило, дослідників привертає «католицький епізод» (Ю. Манн), і вся розмова зводиться до того, що Гоголь, не піддавшись на умовляння і аргументи членів ордена, гр. З.Волконської, залишився вірний Православ'ю. Це характерне для думок як російських, так і польських дослідників, різняться вони, що природно, модальністю викладу [3]. Тим часом діалог Гоголя з воскресенцями – далеко не «епізод». І виявляє він свою значущість лише в площині надзвичайно цікавого та малови-

вченого контексту: Гоголь і Велика польська еміграція, а ширше – Гоголь та європейська гуманітарна і художня свідомість його часу.

Прийнято думати і писати, що Гоголь перебував в Римі швидше «тілом», а всі його думки і думи були про Росію, зрідка про Україну. Він і сам багато писав про це, кажучи про головне коло спілкування – середовище російських художників і пілігримів. Отже є підстави подумати, що Захід дійсно був швидше декором, а закордонні зустрічі письменника з людьми Церкви, поетами, письменниками і художниками, носили майже випадковий характер і мало що значили в його творчому розвитку. Прагнення ж зробити з Гоголя зразкового національного мислителя і правовірного православного, що виявилось в роботах останніх двох десятиліть, мало як продуктивний результат, так і негативний. І останнє виявлялося в прагненні укласти Гоголя в суто російський контекст, що, зрозуміло, не сприяло вивченню зв'язків письменника з європейською думкою і обідняло перш за все масштаби його творчої особи. В зв'язку з цим роботи о. В. Зеньковського, А. Єлістратової, Г. Шапіро, Ю. Барабаша, а ще раніше – В. Віноградова, зауваження о. Г. Флоровського [4] в сучасному контексті виглядають дійсно епізодами в гоголезнавстві.

Саме такий стан речей стимулює «західний вектор» вивчення творчої спадщини Гоголя, і далі я спробую намітити основні можливі лінії вивчення поставленої проблеми, які, як мені видається, можуть дати цікаві результати.

Але спочатку ще декілька попередніх зауважень. Багато і правильно говорять дослідники про від'їзд Гоголя за рубіж як про жест величезної незадоволеності письменника і примітивним розумінням «Ревізора», на якого він покладав великі надії, і атмосферою в літературі, і неможливістю реалізації творчого потенціалу. «Немає пророка в своїй Вітчизні», – нагадав Гоголь відому істину в листі до М. Погодіна 1836 року і залишив країну. Ситуацію, в якій опинився Гоголь, героїня Г. Ібсена майже через півстоліття сформулює так: «Я хочу знати, хто має рацію: я або воно – суспільство». Була, звичайно, і відмінність. Гоголь більш ніж підозрював, що він має рацію, але йому були необхідні аргументи. Гоголь володів могутнім інтелектом, і до того ж до всього доходив своїм розумом. Але для цього йому була необхідна інформація про сучасний світ. А його дивовижна допитливість, що виявлялася з ранніх років і не загасла і до кінця життя, вражала сучасників. І у вируючому ідеями і рухами Парижі, і в сконцентрованому на

вічному Римі він шукав відповіді на свої «прокляті» питання. І знаходив власне їх вирішення.

Другий важливий момент. Дослідники багато пишуть про творчу кризу Гоголя початку 40-х років. Але при цьому найчастіше пояснюють цей феномен внутрішніми причинами, уникаючи розмовляти про зовнішній чинник. Окрім звичного і незаперечного – на зразок віддаленості від Вітчизни. Я далекий від думки оспорювати процес внутрішнього дозрівання того або іншого розуміння реальних процесів сучасного світу Гоголем, але будь-яке розуміння припускає і «поштовхи» ззовні (пригадаємо гоголівське поняття «ляпаса»), що прискорюють процес розуміння. Думаю, що і тут не обійшлося без такого «поштовху».

І, нарешті, третє. Ми дотепер не маємо виразної відповіді на питання, що примусило Гоголя всупереч всьому і, перш за все, думці більшості російських читачів, з вражаючою завзятістю в кінці життя боронити свою консервативну, замішану на релігійній свідомості, позицію і пропонувати суспільству ідеї, явно знаючи про могутню протидію їм з боку більшості. Чи не був вирішальним той чинник, що в його досвіді був задіяний приклад польської еміграції, коли тільки звернення до релігії змогло внести в це середовище творчий дух примирення, організації і бажання пошуку єдності.

Переконаний, що аналіз сформульованих проблем, що зачіпають, зокрема, і питання творчої еволюції письменника, неможливий без уважного підходу до вивчення зв'язків і діалогу Гоголя з представниками польської еміграції і, зокрема, з воскресенцями. Які ж аспекти цього діалогу особливо важливі? Які напрями дослідження можуть виявитися продуктивними?

1. Як це не дивно, але дотепер в літературознавстві немає ґрунтового дослідження людських і творчих контактів Гоголя і Міцкевича, хоча дослідники не обходять цю тему. Всі біографи фіксують факти зустрічей і в Парижі, і в Швейцарії, і в Німеччині [5]. Проте обмежуються «загальними» зауваженнями. Ю. Манн в своєму фундаментальному дослідженні виказує думку, що «саме настрої поляків, єдність їх дій і думок (?) викликали у Гоголя співчуття і інтерес. Йдеться не про підтримку їм конкретних політичних, повстанських, революційних цілей, але про відчуття внутрішньої, духовної цілісності як позитивного початку» [6]. Думаю, що інтерес Гоголя був куди змістовніше і істотніше. Не можна впустити з уваги, що ініціатором всіх зустрічей з Міцкевичем був Гоголь. Міцкевич був, як правило, приймаючою стороною. Що вбило Гоголя? Чи тільки європейська слава Міцкевича і його мину-

лі зв'язки з Росією, та пам'ять, яку залишив в Росії Міцкевич? Навряд, хоча феномен успіху і слави завжди цікавив Гоголя.

Коли Гоголь вперше зустрівся з Міцкевичем, той вже був визнаним лідером польської еміграції і одним з лідерів нації, тому що все, що відбувалося за межами Польщі, швидко ставало надбанням всіх поляків. Міцкевич був переконаним католиком і бачив у Костьолі порятунком для нації. Християнське вчення, оновлене і повернуте лицем до сучасності, було для Міцкевича основою майбутнього Європи і його приниженої вітчизни. Про «нове християнство» говорили у всіх кутках Європи.

У «новому християнстві» знайшла вираз друга хвиля розвитку європейської гуманітарної думки, що послідувала за Великою французькою революцією. Вона була вже багато в чому інерційною, в ній вже був сегмент розчарування, вона торкалася переважно моральної сфери, проте була наповнена все тим же пафосом перевлаштування і реформації світу в його складнішій і наче невидимій роботі з одухотворення людської душі.

Переконаний, що саме своєрідно інтерпретовані ідеї соціального християнства привернули увагу Гоголя. І це було головним аргументом в пошуку Гоголем контактів з Міцкевичем і польськими емігрантами (виключення – Богдан Залеський, з яким Гоголя зближувало ще і етнічне походження). Міцкевич був у дружніх відносинах з одним з головних ідеологів «нового християнства» Ф.Р. Ламенне, що відчув на собі незадоволення Ватикану, але зберіг вірність ідеалам до кінця днів. А Богдан Яньський пережив захоплення і та пройшов школу сен-симоністів і навіть займав досить високе місце в їх ієрархії.

2. Заслужують уваги і творчі перегуки Міцкевича і Гоголя [7]. Застереження, що прозвучали, щодо продуктивності пошуку прямих перекличок: «Деякі російські критики наголосили на певній близькості між твором Міцкевича (Пан Тадеуш – П.М.) і «Гарасом Бульбою» Гоголя, але схожість не дуже велика; разом з тим ентузіазм Гоголя у ставленні до «Пана Тадеуша» легко зрозуміти» [8] – не повинні зупиняти у пошуках нових фактів творчих контактів.

Залишається неосмисленою в цілісності і тема «Гоголь і польська література його часу». Цікаво, що якраз листування П. Семененка і Б. Яньського містить інформацію про знайомство Гоголя з творчістю цілого ряду польських авторів 20-30 рр. Серед польських літераторів, з творчістю яких був знайомий Гоголь крім Міцкевича, – З. Красинській, М. Мохнацький, Л. Мирославский [9].

3. Багато сказано і написано багато про пророчі інтенції в творчості Гоголя і в його поведінковому коді. Але польський месіанізм, як одне з джерел пророчого пафосу творчості письменника, дотепер не фігурував у гоголезнавстві. Разом з тим, і знамениті імпровізації Міцкевича часу його перебування в Росії, і пророчий пафос, певно, відомих Гоголю «Книг польського народу», виконаних в біблійній стилізації, – все це, поза сумнівом, є матеріалом для роздумів про вплив польського літературного месіанізму на апостольський проект Гоголя. Думаю, що Гоголь був знайомий з «Книгами польського народу» і його не могла не привернути масштабність їх задуму – порятунок свого народу. Одна людина ставить перед собою задачу порятунку цілого народу і заявляє привселюдно про це своє право, а свої думки робить предметом загального обговорення. Біблійний стиль цих книг, християнський пафос озиватимуться в пізній творчості Гоголя. Зближує їх, перш за все, віра в оновлене християнство, здатне перетворити сучасний мир.

Є і конкретніші теми для порівняльно-історичних досліджень. Наприклад, жанр пастирського листа, традиційно популярного ще з апостольських часів у католицькому світі. В цьому жанрі продовжували працювати пізніше вже в капланському статусі і Семененко, і Кайсевич.

4. Вимагає пильної уваги дослідників проблема впливу контактів Гоголя на еволюцію задуму «Мертвих душ». Вже влітку 1837 року Гоголь говорить в листі до Н. Прокоповича про те, що на початку майбутнього року він збирається «друкувати крупну річ» [XI, 107], але потім відкладає рішення. Восени 1838 року він починає роботу над новою редакцією «Ревізора», а потім настає черга «ревізії» і інших творів. Нарешті, чи не зв'язана концепція трьохчастинного задуму поеми, покликаною показати преображення героїв і воскресіння «мертвих душ», з ідеями “із-мертвих-встанців”? Воскресіння – універсальний догмат християнської віри, і не тільки. Він є і в ісламі, і в іудаїзмі. Але коли ця ідея виникає майже одночасно в свідомості творчих людей, що підтримують між собою певні контакти, то ретельна перевірка її побутування, у будь-якому випадку, необхідна.

5. Відзначу, що важливою передумовою для нового осмислення даної проблеми є збагачення її джерельної бази. Це опублікований у 2000 році «Щоденник» Б. Яньського, зібрання листів і творів Петра Семененка та Ієроніма Кайсевича. Сьогодні вже не

можна говорити про повне незнання цих авторів, як це було ще на початку ХХ століття. П. Семененко виявився серйозним тлумачем філософської спадщини минулого, а І. Кайсевич мав популярність як поет ще на початку 30-х років, був вельми амбітним автором, що конкурував навіть з Міцкевичем. З часом він став помітним богословом і часто виступав зі злободенними питаннями свого часу.

Отже, легенда про двох фанатичних і недалеких єзуїтів (вони ніколи ними не були), які намагалися схилити до католицизму вірного трону та монарху Гоголя і зазнали жорстокої поразки, повинна поповнити полицю інтелектуальних непорозумінь в історії російської літератури, як і ідея про якийсь тотальний негативізм письменника по відношенню до поляків.

Я переконаний, що дослідження означених питань розширить наші уявлення про формування апостольського проекту Гоголя і його духовних шукань 40-х років, а також дасть поштовх до вивчення творчості Гоголя в контексті європейської гуманітарної думки.

Примітки:

1. *Welogłowski W.* Emigracja polska wobec Boga i narodu. – Wrocław. – 1848. – S. 37-38.

2. *Smolikowski Pavel.* Historia Zgromadzenia Zmertychwstacia Panskego. – Krakow, t.1. – 1892. – S. 17. До слова, заснований в Парижі за ініціативою Адама Міцкевича орден воскресенців у 30-ті роки ХІХ століття прийняв на себе важливу місію з духовної освіти поляків, волею долі вигнаних з рідної землі. Ніякого відношення до єзуїтів він не мав. Пізніше він фемінізувався. Мати і дочка Ц. і Я. Боржецькі, з благословення о. П. Семененка, заснували в Римі в 1882 році жіноче товариство. Воно набуло поширення не тільки в Польщі і Україні, але і в США, Канаді, Аргентині, маючи штаб-квартиру в Римі. Виховання дівчаток у релігійно-моральному дусі народного і національного відродження складало основу діяльності товариства, яке і донині продовжує свою роботу.

3. *Alojzy Hylon.* Mikołaj Gogol w Rzymie.– Rzym: [s.n.], 1902. *Kolakowski T.* Rzym w duhowej biografii Mikołaja Gogola // *My i oni. Obcość wspólna.* – Warszawa, 1990. – S. 174-192. *Kolakowski T.* Mikołaja Gogola poszukiwanie drogi do Boga // *Co badania filologiczne mywin pro wartosci. Materialy z sesji naukowej 17-21 listopada 1986 r.* – Warszawa, 1987. – S. 265-292. *Kosciotek Anna.* Wybrane fragmenty z

korespondencji z przyjaciółmi: do ideowych poszukiwaniach Mikołaja Gogola. – Toruń: Wydaw. UMK, 2004.

4. На думку о. Георгія, «в духовному розвитку Гоголя римські враження були вирішальними», а католицька ідея «соціального християнства» залишила глибокий слід в свідомості. О.Г. Флоровський схильний думати, що у фіналі «Вибраних місць...», в розділі «Світле Воскресіння», відчутні західні впливи (пафос «Слова віруючого» Ф.Р. Ламенне) (Флоровський Г. Пути русского богословия. – Париж, 1983. – С. 262, 261). Ці справедливі положення викликали делікатне, але по суті критичне зауваження І. Єсаулова про те, що треба «ставитися до цих оцінок як до *приватної думки* (вид. автора), але не як до голосу Церкви. По відношенню до російської літератури ці оцінки абсолютно рівнозначні оцінкам світських учених. Їх не можна ігнорувати, не можна третирувати, як це було за радянської доби, але не можна і безмірно – некритично – підносити» (Єсаулов І. Богословие и русская словесность: о. Георгий Флоровский о Гоголе // Доклад на V Гоголевских Чтениях в Москве. Апрель 2005 г.) // http://jesaulov.narod.ru/Code/vortrag_bogoslovie.html (18 листопада 2006).

5. У польському літературознавстві (див. Makowiecka Zofia. Mickiewicz w College de France. – Warszawa, 1968) не зафіксована остання зустріч Гоголя і Міцкевича гадано в липні-серпні 1843 року в Карлсруе (Див. Смиронова-Россет А. Воспоминания. – М., 1989. – С.54). Немає цієї інформації і в книзі «Mickiewicz. Encyklopedia». – Warszawa, 2001.

6. Манн Ю.В. Гоголь. Труды и дни. – М., 2004. – С.511.

7. Зі спеціальних досліджень: Szmydtowa Zofia. Gogol pro "Panu Tadeuszu". – Lublin: Tow. Nauk. KUL, 1973; German F. Gogol i Mickiewicz // Dzi i Jutro. – №13. – С.7; Васильківський Г.П. Творча дружба (До питання про взаємини Гоголя і Міцкевича) // Радянське літературознавство. – 1960. – №1. – С. 33-37. Bruckner R. Historia literatury rosyjskiej. – Т. 2 (1825 – 1914). – Lwow-Warszawa-Krakow. – S. 32-33, 44.

8. Struve, Gleb P. Mickiewicz in Russian Translations and criticism//Adam Mickiewicz in world literature. – Berkley– Los Angeles. – 1956. – S. 137.

9. Smolikowski Pavel. Historia Zgromadzenia Zmertychystacia Panskego. – Krakow. – Т.2. – S. 89.